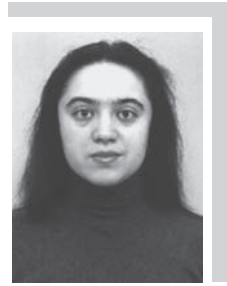

Н. В. ТОЛСТИХ,
канд. соціол. наук

NATALIA V. TOLSTYKH,
Ph.D. in Sociology

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: СПРОБА ОЦІНКИ

З початку ринкових перетворень в Україні вже минуло достатньо часу для того, щоб можна було говорити про певні зміни в соціально-економічній структурі, обумовлені саме впровадженням ринкових механізмів неоліберального гатунку. Скорочення виробництва і поширення внаслідок цього масового безробіття та малозабезпеченості сьогодні вже набувають хронічних форм і не здаються тимчасовими явищами, як це було на початку ринкових реформ. Ще однією ознакою динаміки цих негативних явищ є те, що вони призводять до соціального виключення, тобто вилучення індивідів та цілих груп населення зі сфери дії соціальних інститутів.

Дослідження, якому присвячена стаття, є спробою оцінити ступінь поширення соціального виключення в Україні. Оскільки матеріальні труднощі сьогодні є визначальною причиною обмеження споживання, пригніченого психологічного стану і зниження громадської активності, основну увагу ми приділили економічним аспектам соціального виключення. В якості основних форм прояву соціального виключення ми виділили бідність та невигащане місце на ринку праці, хоча ними навіть суто економічні аспекти цього феномену не вичерпуються.

У західних країнах соціальне виключення (чи соціальна ексклюзія) як наукова проблема досліджується вже досить давно [1, с. 93], оскільки соціальне виключення пов'язане з аналізом проблем дискримінації та обмеженого доступу до джерел підвищення добробуту та основних механізмів інтеграції в умовах постіндустріального суспільства. Як самостійний предмет дослідження соціальне виключення знайшло відображення в роботах П. Абрахамсона, У. Бека, З. Баумана, Ф. Бородкіна, П. Стробела, Н. Тихонової. Стосовно українського суспільства чи постсоціалістичних країн спеціальні дослідження з проблем соціального виключення майже відсутні, хоча сьогодні й економісти, й соціологи наголошують на зростаючій актуальності цього напрямку в комплексному дослідженні суспільства.

Одноставності щодо визначення самого поняття “соціальне виключення” не дійшли навіть його західні дослідники, а в галузевих словниках, у тому числі англійських, сам термін з'явився порівняно недавно. У західній економічній теорії принцип виключення посідає певне місце в теоріях перерозподілу благ у суспільстві і є “процедурою, у результаті якої споживач “виключається” з числа покупців товару через

те, що він готовий заплатити за нього суму меншу, ніж ринкова ціна” [2, с. 56]. Соціологи також акцентують увагу на економічній сутності поняття і визначають виключення як “спосіб зведення бар’єрів, за допомогою яких професійні групи намагаються протидіяти представникам інших груп в отриманні тих чи інших привілеїв та переваг” [3, с. 115–116], хоча серед робіт останніх є приклади надання протилежній категорії — принципу включення — ролі однієї з політичних передумов інтеграції суспільства [наприклад, 4, с. 98; 5, с. 178–200].

Найчастіше соціальне виключення розуміють як часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дозволяють цим індивідам чи групам відігравати в суспільстві значущу роль. При цьому було б помилкою вважати, що до соціально виключених належать тільки представники так званих найнижчих щаблів суспільства. Соціально виключеними слід визнавати всіх тих, чие життя визначається ступенем байдужості та жорсткістю контролю з боку інших груп суспільства, а не особистим вибором. Необхідні блага для цієї групи формуються за залишковим принципом, а інтереси враховуються лише в тому випадку, коли їх подальше ігнорування загрожуює існуванню суспільства.

Як характерні риси соціального виключення в нашій статті ми будемо розглядати:

- низькі рівні споживання та доходу індивідів чи груп;
- обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту;
- переважно пасивний тип взаємодії з суспільством.

1. Особливість України полягає в тому, що більшість населення не

має коштів, достатніх для фізіологічного та соціального відтворення. Скоріше можна стверджувати, що відносна забезпеченість, достаток та багатство є відхилення від загальної ситуації. Про це свідчать й дані офіційної статистики, й результати соціологічних опитувань. Так, на початку 2003 р., за даними Державного комітету статистики України, середньодушовий дохід становить 197 грн. на особу на місяць [6] і був у 1,7 раза нижчим офіційно встановленого прожиткового мінімуму (342 грн. чи 65 дол. США), який дозволяє людині підтримувати невибагливий спосіб життя і не передбачає такі “стратегічні витрати” як отримання освіти чи придбання нерухомості. За результатами соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в лютому 2003 р. за репрезентативною за основними соціально-демографічними ознаками для дорослого населення вибіркою (на результати якого ми будемо неодноразово посилалися в нашій статті), середньодушові доходи в сім’ях 93,8% опитаних склали в середньому 173 грн. (32 дол.) на місяць, або 51% прожиткового мінімуму. При цьому доходи менше половини прожиткового мінімуму (171 грн.) були зафіксовані в сім’ях 62,2% респондентів (табл. 1). Навіть якщо виходити з найоптимістичнішого варіанту оцінки і припустити, що 6,2% учасників опитування, які не відповіли на запитання про розмір доходів, мають останні в розмірі, що перевищує прожитковий мінімум, частка респондентів, чий дохід є меншими, ніж офіційний прожитковий мінімум, все одно залишиться дуже високою — 86,7%.

За таких умов не дивно, що значна частина населення України “виключається” зі сфери навіть *необхідного* споживання: 44,3% опитаних вказали, що вони не мають можливості придбати найнеобхідніші продукти, 38,7% — необхідного одягу,

61,9% — необхідної медичної допомоги, яка все більше набуває комерційних рис. Дані щодо *гідно* сучасної людини рівня життя є ще більш вражаючими — 68,3 та 46,2% респондентів відповідно позбавлені можливості харчуватися відповідно до своїх смаків і купувати модний та красивий одяг; 63,4% опитаних були не в змозі повноцінно проводити відпустку, що є необхідною умовою оздоровлення та відтворення фізичних і духовних сил людини. Помітне зростання цін на основні продукти харчування наприкінці 2003 р. та очікуване підвищення тарифів на послуги скоригують ці дані не в кращий бік.

2. Основним механізмом підвищення добробуту й зниження ризику соціального виключення є участь в суспільному виробництві. За даними опитування, в цілому своєю роботою задоволені 19,1% респондентів (табл. 2), тобто лише для п'ятої частини всіх опитаних робота відіграє роль задовільного напряму реалізації творчого потенціалу чи джерела отримання доходів. Цю думку підтверджують також відповіді респондентів на запитання про можливість мати цікаву, добре оплачувану роботу. Більш ніж 2/3 опитаних (69,2%) такої можливості не мають, причому майже половина всіх респондентів (49,3%) рішуче не згодні з твердженням про реальний доступ до ефективної зайнятості.

Безробіття в контексті соціального виключення є не лише чинником скорочення споживчих можливостей, а й вилученням людини зі сфери праці. В Україні на початку 2003 р. рівень зареєстрованого безробіття становив 4% працездатного насе-

Таблиця 1

Розподіл респондентів за розміром середньодушових доходів у їхніх сім'ях (%)

Вкажіть, будь ласка, який сукупний доход на одного члена Вашої сім'ї Ви мали за останній місяць?	% респондентів
До 171 грн.	62,2
171–342 грн.	24,5
Більше 342 грн.	7,1
Не дали відповіді	6,2

лення в працездатному віці [1]. Але фактичне безробіття сягає значно більших масштабів. За даними опитування, на яке ми посилювалися раніше, 75% респондентів вважають, що безробіття є однією з найвагоміших загроз в українському суспільстві, 27,3% відчували реальну загрозу стати безробітним, а 13,6% респондентів протягом попереднього опитування року самим доводилося втрачати роботу і перебувати вимушено безробітним.

В ситуації широкого розповсюдження прихованого безробіття чи не єдиним способом забезпечення засобів до існування стає неформальна зайнятість, яка тільки поглиблює ступінь соціального виключення. Неформально зайняті працівники не потрапляють до сфери дії юридичних та соціальних гарантій у сфері праці. Саме з цієї причини не можна вважати ефективним напрямом боротьби з безробіттям й тимчасову зайнятість за кордоном. Через те,

Таблиця 2

Розподіл респондентів щодо рівня задоволеності своєю роботою (%)

Наскільки Ви задоволені своєю роботою в цілому?	% респондентів
Повністю незадоволений	6,6
Скоріше, незадоволений	13,0
Важко сказати, задоволений, чи ні	15,1
Скоріше, задоволений	16,7
Повністю задоволений	2,4
Зараз не працюю	45,6
Не відповіли	0,7

що основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків, трудові мігранти стають “двічі виключеними”: в країнах докладання своєї праці вони не можуть ні реально, ні навіть формально користуватися правами громадянина.

До розглянутих негативних тенденцій у сфері зайнятості слід також додати зниження якості трудового потенціалу країни. Не зважаючи на те, що в Україні зростає кількість учбових закладів і набувають поширення різноманітні форми навчання, сучасна високоякісна освіта для значної більшості населення є недосяжною. Тільки 18,7% опитаних вважали, що вони мають можливість для підвищення кваліфікації, рівня своїх знань та навичок. Отже, внаслідок неможливості постійного підвищення рівня освіти, що є необхідною умовою конкурентоспроможності індивідів і країн в сучасному економічному просторі, загроза соціального виключення для населення України, імовірно, буде підсилюватися, а сама Україна зазнає ризику залишитися на периферії світового прогресу.

3. Як свідчать результати опитування, злиденне становище більшості населення є більшою мірою наслідком залежної позиції в суспільстві, а отже і об'єктивної неспроможності підвищення добробуту, ніж низької власної активності. Майже половина опитаних (47,4%) вважає, що їхнє життя визначають зовнішні по відношенню до них обставини (табл. 3); 70,7% респондентів вказували, що вони ні в який спосіб не змогли б протидіяти ухваленню Урядом України таких

рішень, які б могли утискати законні права та інтереси громадян; 56,4% нічого не змогли б зробити проти подібних рішень, ухвалених місцевою владою.

За таких умов вихід з “пастки соціального виключення”, яку утворюють бідність, безробіття та байдужість до оточуючого світу внаслідок усвідомлення власної неспроможності підвищити добробут, полягає в першочергових заходах з боку держави, спрямованих на створення дієвої системи соціального захисту. На думку відомого американського дослідника проблем бідності М. Харрінгтона, “в людині треба посіяти надію на краще майбутнє, перед тим, як вона буде в змозі скористатися доступними для неї можливостями” [7, с. 170].

Крім розглянутих у статті аспектів, для повнішого аналізу причин соціального виключення необхідно розглянути тенденції соціально-економічної нерівності, ступінь якої в Україні зростає. Тому, імовірно, надалі проблема соціального виключення набуватиме все більшої актуальності. У цілому при комплексному аналізі добробуту населення скорочення соціального виключення є найголовнішим критерієм суспільного прогресу.

Таблиця 3

Ступінь впливу зовнішніх обставин на життєві стратегії респондентів (%)

Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складатиметься Ваше життя?	% респондентів
Здебільшого від зовнішніх обставин	19,6
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	27,8
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	29,8
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	11,6
Здебільшого від мене	11,2
Не відповідали	0,1

-
1. *Тихонова Н. Е.* Феномен городской бедности в современной России. – М.: Летний сад, 2003. – 408 с.
 2. Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАНА / Пер. з англ. – К.: "АртЕк", 2000. – 640 с.
 3. *Лоусон Т., Геррод Д.* Социология: А–Я. Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
 4. *Бек У.* Что такое глобализация? / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
 5. *Даль Р.* Демократия и ее критики / Пер. с англ. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2003. – 576 с.
 6. Економіка України за січень-лютий 2003 р // Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 березня.
 7. *Харрингтон М.* Другая Америка. – М.: Прогресс, 1963.

Подано до редакції 22.08.2003

Abstract: Social Exclusion in the Contemporary Ukraine: an attempt of assessment

The article seeks to examine the existing trends with regard to living standards and the labour markets in Ukraine in the context of social exclusion. The latter is seen as exclusion of individuals or social groups from particular social processes. The economic aspects of social exclusion are analysed based on the governmental socio-economic statistics and the data from sociological studies.
